

Janusz Tazbir (1927–2016)

Z największym żalem przyjąłem wiadomość o śmierci Janusza Tazbira, jednego z najwybitniejszych znawców dziejów kultury w skali całej europejskiej historiografii. Mego serdecznego przyjaciela od czasów szkolnych i wspólnych studiów na Uniwersytecie Warszawskim. Jego życie stanowi znakomitą ilustrację dziejów pokolenia uczonych, które mimo trudnych czasów, w jakich przyszło mu działać, znakomicie zasłużyło się w poznaniu wiedzy o dziejach Europy w czasach nowożytnych.

Jako młody człowiek Janusz Tazbir został w latach wojny zmuszony do przerwania nauki i zarabiania na życie pracą w gospodarstwach wiejskich. Nie przeszkodziło mu to korzystać z bogatej literatury, do której dostęp nie był łatwy podczas wojny, przede wszystkim z dzieł klasyków powieści historycznej i twórców wielkiej narodowej poezji. Po wojnie nadrabiał swe wykształcenie, ucząc się na przyspieszonych semestralnych kursach gimnazjalnych. W roku szkolnym 1946/1947 przeszedł do normalnej już klasy maturalnej, w szkole im. J. Słowackiego, gdzie zadziwiał nie tylko kolegów, lecz także nauczycieli odczytaniem i nabytą wcześniej erudycją. Już od początku szkolnej nauki był zdecydowany poświęcić się w trakcie dalszych studiów dziejom szeroko rozumianej historii kultury.

Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości wiosną 1947 r. rozpoczął studia w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, które ukończył po niespełna czterech latach, uzyskując magisterium na seminarium profesora Władysława Tomkiewicza. Miał już wówczas

w swym dorobku pierwsze drukowane rozprawy poświęcone tematyce, która stanowiła główne, acz niejedynie obszary jego zainteresowań badawczych – czasom reformacji, jej międzynarodowym kształtom i różnorodnym działaniom, a także konsekwencjom zmian wyznaniowych w krajach Europy. Jeszcze na studiach dał się poznać jako autor oryginalnej pracy o modzie na chińszczyznę w dawnej Polsce. Interesowały go głównie zjawiska zachodzące w Polsce czasów renesansu, ale od początków swych działań naukowych potrafił widzieć je na szerokim tle powszechnym. Już w monografii *Echa walk klasowych XVI wieku w polskiej opinii szlacheckiej*, opublikowanej w roku 1952, potrafił odejść od narzucanych ówczesnie schematów marksistowskich i przybliżyć czytelnikom obraz polemik religijnych toczących się w Polsce. Kolejne, liczne jego rozprawy dotyczące antyariańskiej polityki w epoce reakcji katolickiej (z 1955 r.), rozszerzenie tego zagadnienia w monografii *Arianie i katolicy* (wydanej w 1971 r.) i dodatkowo przystosowanej dla czytelników niemieckich, przybliżenie tych zagadnień w ukazaniu dziejów *Braci Polskich na wygnaniu* (1977) – te wszystkie wielowątkowe zagadnienia ukazywane były na tle dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej. Już w 1966 r. przygotował monumentalne dzieło *Historia kościoła katolickiego w Polsce (1460–1795)*, przynoszące nie tylko obraz tej instytucji, lecz także omawiające główne fazy kryzysu Rzeczypospolitej w XVII w.

Prace Tazbira wydawane we włoskojęzycznej historii Europy, w licznych rozprawach publikowanych we Francji w Niemczech, w Czechach czy na Węgrzech, ukazują specyfikę dziejową Polski na tle powszechnym. Do powszechnego obiegu historiografii wszedł tytuł charakteryzujący Rzeczpospolitą w dobie największych konfliktów religijnych czasów nowożytnych – *Państwo bez stosów* (1967). Kolejna monografia – pt. *Dzieje polskiej tolerancji*, która została poświęcona zjawisku charakteryzującemu stosunki w Rzeczypospolitej w czasach walk wyznaniowych w Europie (1973) – stanowi podstawę naszej wiedzy o głównych problemach religijnych badanej epoki, podobnie jak liczne syntetyczne ujęcia kultury w dobie renesansu. Znakomicie ukazują te zagadnienia także rozprawy poświęcone świadomości religijnej mieszkańców Europy w czasach nowożytnych, artykuły o wojnach religijnych we Francji w oczach Polaków, monografia *Szlachta a konkwistadorzy* (1969). Do znaczących syntez należy też ukazanie mniejszości wyznaniowych w Polsce na tle europejskich dziejów powszechnych. Także na tle dziejów powszechnych przedstawił obszerną monografię poświęconą dziejom polskiej tolerancji (1973).

W swych pracach nie unikał ukazywania szerokich, syntetycznych wizji przeszłości swego kraju. Dał temu wyraz w monografii opublikowanej w 1997 r. *Polska na zakrętach dziejów* czy we wcześniejszej nieco rozprawie dotyczącej roli kazań w propagandzie religijnej w Polsce. Zajmował się dziejami naszego kraju na tle powszechnym, w pracach *Na skrzyżowaniu kultur i wyznań* (1992) lub w popularnej monografii wydanej pod tytułem *Świat panów Pasków*.

Szeroki zakres jego zainteresowań kulturą polską na tle powszechnym dobrze ukazują prace ofiarowane Mu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin w 1997 r. Zatytułowane zostały *Kultura staropolska – kultura europejska*, zestawiające także przebogaty dorobek Jubilata.

Zestaw Jego prac zaświadcza, że Tazbir nie ograniczał się tylko do badań dotyczących czasów nowożytnych, lecz podejmował często problemy dotyczące stosunków współczesnych. Nie cofał się przy tym przed polemiką z wieloma autorami i z poglądami tkwiącymi w świadomości polskich czytelników od wielu lat. Jego rozprawy o bitwie pod Wiedniem w świadomości historycznej Polaków (1983) czy o „Polakach na Kremlu” znakomicie ukazują znaczenie tych wydarzeń dla dziejów nie tylko Rzeczypospolitej, lecz także naszych sąsiadów. Opisując poglądy panujące w naszym kraju, odwoływał się do znaczących wydarzeń zachodzących w powszechnych dziejach kontynentu. Omawiał m.in. wojny religijne we Francji widziane oczami naszych rodaków, syntetycznie ujmował dzieje mniejszości wyznaniowych w Polsce w XVI–XX w. (2001), zajmował się polską wizją wspólnoty europejskiej. Podjął też refleksję na *Prehistorię polskiej utopii*, w pracy bardzo użytecznej dla badaczy wszystkich naszych okresów dziejowych, pisał o prekursorach polskiego ruchu kontrreformacyjnego w rozprawie o *Problemach spornych dziejów kontrreformacji w Polsce*. Analizował dorobek swych wybitnych poprzedników, takich jak Aleksander Brückner, ukazując nie tylko niewątpliwe osiągnięcia, lecz również słabe strony ich tekstów. Jego rozprawy o pracach Henryka Barycza, Tadeusza Manteuffla czy Władysława Tomkiewicza pozwalają na lepsze poznanie dorobku uczonych naszych czasów.

Janusz Tazbir wiele miejsca w swych pracach poświęcał analizie źródeł. Badał zachowane w Polsce i na Rusi rękopisy zawierające rozprawy religijne, brał na warsztat tematykę używanych terminów, takich jak „antemurale”. Podejmował zagadnienia dotyczące roli polskiego oświecenia wobec problemów asymilacji narodowej. W innych pracach dotyczących naszej historiografii omawiał funkcjonujące wizje epoki średniowiecza w piśmiennictwie polskim, zajmował

się rozumieniem i używaniem w historiografii europejskiej terminów takich jak okrucieństwo i tolerancja. Analizował dorobek i znaczenie w myśli europejskiej tych myślicieli, którzy odgrywali istotną rolę w czasach dysput religijnych, tworząc wzorce religijne dla mieszkańców wielu krajów – Piotra Skargi, Filipa Melanchtona, Jakuba Niemojewskiego, Stanisława Lubienieckiego, Wojciecha Tylkowskiego. Badał rozumienie czasu przez ludzi żyjących w dawniejszych epokach, rozpatrywał zakorzeniane w naszym kraju pojęcie „przedmurza”. Wiele miejsca poświęcał omawianiu i funkcjom społecznym pełnionym przez najróżniejsze falsyfikaty, pisząc m.in. o Protokółach Mędrców Syonu, o *Pseudoariańskich zborach i grobowcach*, analizując temat *Przyczynę do dziejów mistyfikacji historycznych* (1992). Nie wahał się polemicznie podejmować tematy obecne w polskiej pamięci, jak w artykule *Krzyżacy – krótkie dzieje i długa legenda* (1996), *Twórcy i burzyciele legend historycznych* (1996) lub *Kamienie milowe polskiej świadomości historycznej* (1997). Opracował też w tym nurcie swojej twórczości pracę o *Rzeczypospolitej Babińskiej w legendzie literackiej* (1972). W artykule „Zdrajcy” pomnikiem zhańbieni ukazał przekazy o polskich generałach występujących przeciw powstańcom 1830 r.

W tym też zakresie jego dorobku mieści się rozprawa *Polska sława Krzysztofa Kolumba* (1991), ukazująca prawdę i mity w polskich przekazach dotyczących wielkiego podróżnika, czy rozważania z 1996 r. pt. *Pomiędzy stereotypem a doświadczeniem*.

Wiele dyskusji i polemik wywołała praca Janusza Tazbira z 1987 r. *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*. Może ona stanowić podstawę do potrzebnej w naszym kraju dyskusji o roli wyobrażeń historycznych i ich znaczeniu w kształtowaniu wiedzy o przeszłości. W tym nurcie jego twórczości, dotyczącej widzenia świata przez polską szlachtę, mieści się synteza z 1978 r. pt. *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit, upadek, relikty*, ważna dla zrozumienia wielu dzisiejszych postaw Polaków, podobnie jak oryginalne rozprawy *Sarmaci o Abisynii. Stereotypy i wiedza* (1997) czy *Spiski przeciwko światu* (1985).

Należy też wspomnieć o jego pracach dotyczących bardzo osobistych wyznań i wspomnień: *Pożegnanie z XX wiekiem* (1999), *Pokuszenie historyczne* (2011), zbiór rozważań poświęcony różnym aspektom przeszłości zatytułowany *Od Sasa do lasa* (2011). W ciągu ponad sześćdziesięcioletniej pracy badawczej Janusz Tazbir opublikował ponad tysiąc prac naukowych, nie licząc krótkich wypowiedzi i notek publikowanych na łamach „Polityki”, „Tygodnika Powszechnego”

czy wielu innych czasopism, a także wielu audycji popularyzujących wiedzę historyczną w radiu i telewizji. Przekazywał w nich wnikliwe uwagi dotyczące bieżących zagadnień naukowych lub spraw publicznych. Był on bowiem, zgodnie z normami życia wybitnych uczonych humanistów, bardzo aktywnym na polu organizacji badań.

W latach 1983–1990 pełnił urząd dyrektora Instytutu Historii PAN, w 1999 r. został wybrany na wiceprezesa PAN i pełnił ten urząd do 2003 r. Był czynnym członkiem Polskiej Akademii Umiejętności, Rady Muzeum POLIN i Rady Języka Polskiego PAN, przewodniczył Radzie Naukowej Polskiego Słownika Biograficznego i Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej oraz „Przeglądu Humanistycznego”. Był laureatem Nagrody Literackiej m.st. Warszawy, wieloletnim współpracownikiem i przewodniczącym Rady Stowarzyszenia „Stopka” w Łomży.

Został uhonorowany powołaniem go na doktora *honoris causa* Uniwersytetu Opolskiego (2000), na członka honorowego Rosyjskiej Akademii Nauk (także 2000). Był udekorowany Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą, Orderem Odrodzenia Polski (1999), orderem Gloria Artis (2008), Nagrodą Fundacji Alfreda Jurzykowskiego w USA.

Jego współpracownicy, uczniowie, koledzy i przyjaciele ponieśli wielką, niepowetowaną stratę. Nie tylko wobec utraty uczonego, który wzbogacał wiedzę w skali rzadko spotykanej. Również dlatego, że Janusz Tazbir był wiernym towarzyszem swych kolegów, na którego pomoc i radę można było zawsze liczyć. A także z racji jego umiejętności opowiadania o sobie i o innych. Jego poczucie humoru, jego celne opinie o ludziach i wydarzeniach wzbogacały środowiska, w których przebywał.

Pozostanie na długo w pamięci swych przyjaciół, kolegów i wielu czytelników jego prac.

Henryk Samsonowicz